

TANZİMAT REFORMUNUN OSMANLI DEVLETİ'NİN İDARİ VE MALİ YAPISINA ETKİSİ: MUHASSILLIK TEŞKİLATI ÖRNEĞİ

THE EFFECT OF TANZİMAT REFORM ON THE ADMINISTRATIVE AND FISCAL STRUCTURE OF THE OTTOMAN STATE: CASE OF MUHASSILLIK ORGANIZATION

Perihan Hazel KAYA¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Tanzimat dönemi ile birlikte mali alanda gerçekleştirilen en önemli reformlardan biri olarak taşrada kurulan muhassillik meclislerinin işlevselliğini Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşiv belgeleri aracılığı ile değerlendirmektir. XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için idari, iktisadi, sosyal, kültürel vb. birçok alanda yeniliklerin ve değişimlerin yaşandığı bir yüzyıldır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde III. Selim döneminde başlayan ve XIX. yüzyılda II. Mahmud ile devam eden reform hareketleri sonucu 3 Kasım 1839 yılında Tanzimat fermanı ilan edilmiştir. Tanzimat dönemi reformlarının temel amacı merkeziyetçi bir devlet yaratarak idari ve mali anlamda taşra idaresini kontrol altında tutmaktır. Bu doğrultuda mali alanda yeniden merkeziyetçi, tek hazineli ve tek bütçeli sisteme dönmek için adımlar atılmaya başlanmıştır. Ancak bu alanda başarılı olabilmenin ve etkin bir mali sistem kurabilmenin yolu ise gelirlerin arttırılmasından geçiyordu. Gelirlerin arttırılması adına Tanzimat reformları aracılığıyla atılan ilk adım taşrada iltizam sisteminin kaldırılıp yerine mali merkeziyetçilik politikası doğrultusunda muhassillik meclislerinin kurulmasıdır. Osmanlı Devleti'nin mali yapısının merkezileşmesine

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, perihaner@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9878-4194

Gönderim Tarihi/Submitted: 22.02.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested: 15.03.2021

Son Revizyon Tarihi/Last Revision Received: 08.04.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 10.04.2021

Atrf/To Cite: Kaya Perihan Hazel (2021), Tanzimat Reformunun Osmanlı Devleti'nin İdari ve Mali Yapısına Etkisi: Muhassillik Teşkilatı Örneği, Sayıştay Dergisi, 32 (120): 115-132

yönelik ilk uygulamalardan biri olması nedeniyle muhassıllık teşkilatının değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak Osmanlı Devleti'nin en yaygın vergi toplama yöntemi olan iltizam sisteminden bahsedilmekte daha sonra ise Tanzimat fermarı ile en temel vergi toplama sistemi olması amacıyla kurulan muhassıllık teşkilatı değerlendirilmektedir. Osmanlı arşiv kaynaklarından elde edilen bilgiler doğrultusunda muhassıllık sistemi ile istenilen başarıya ulaşılamadığı ve hazine gelirlerinde önemli azalmalar olduğu görülmektedir. Bu nedenle de 1842 yılında muhassıllık teşkilatı kaldırılarak iltizam sistemine geri dönmüştür.

ABSTRACT

The aim of this study is to evaluate the functionality of the muhassıllık (tax collection) councils established in the provinces as one of the most important reforms in the fiscal field with the Tanzimat period, through the Presidential State Archives Ottoman archive documents. The 19th century is a century of innovations and changes in administrative, economic, social, cultural and many other fields for the Ottoman State. As a result of the reform movements that started in the last quarter of the 18th century in the period of Selim III and continued with Mahmud II in the 19th century, the Tanzimat edict was declared on 3 November 1839. The main purpose of the reforms of the Tanzimat period was to keep the provincial administration under control in administrative and fiscal terms by creating a centralized state. In this direction, steps were taken to return to a centralist, single-treasury and single-budget system in the fiscal field. However, the way to be successful in this field and establish an effective fiscal system was to increase revenues. The first step taken through the Tanzimat reforms to increase revenues is the abolition of the tax farming system in the provinces and the establishment of muhassıllık councils in line with the policy of fiscal centralization. It is important to evaluate the muhassıllık organization as it is one of the first applications for the centralization of the fiscal structure of the Ottoman State. In this line, firstly, the tax farming system, which is the most common tax collection method of the Ottoman State, is mentioned; then the muhassıllık organization established to be the most basic tax collection system with the Tanzimat edict is evaluated in the study. In line with the information obtained from the Ottoman archive sources, it is seen that the desired success was not achieved with the muhassıllık system and that there was a significant decrease in the treasury revenues. For this reason, the muhassıllık organization was abolished in 1842 and the tax farming system was restored.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Reformu, Taşra, Merkez Maliyesi, Osmanlı Devleti, Muhassıllık Teşkilatı

Keywords: Tanzimat Reform, Provincial, Central Finance, Ottoman State, Muhassıllık Organization

GİRİŞ

Osmanlı Devleti çeşitli dönemlerde siyasi ve ekonomik çalkantılar yaşamasına rağmen altı yüzyıldan fazla süre boyunca çok geniş bir coğrafyada egemenliğini sürdürmüştür. XVII. yüzyılda tımar sistemindeki bozulma sonucu bu sistemin yerini iltizama bırakmasıyla eyalet ve sancak yönetiminde de bozulmalar görülmeye başlamıştır. Eyaletlerdeki topraklar devletin denetiminden çıkarak yerli güçlü ailelerin malikaneleri durumuna gelmeye başlamış ve bu yolla XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyıl boyunca ayanların taşradaki etkisi giderek artmıştır (Çadircı, 1987: 13-14).

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti içte ve dışta çok önemli gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Avrupa Sanayi Devrimi ile beraber iktisadi ve askeri alanlarda büyük bir sıçrama yaparken Osmanlı Devleti, Rusya sorunu ile uğraşmaktaydı. 1760-1820 arasında Rusya ile girdiği savaşların çoğunda yenilgiye uğrayarak elindeki toprakların önemli bir bölümünü kaybeden Osmanlı Devleti, toprak kaybının yanı sıra 1774'te imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile hem Karadeniz'deki ticaret ve gemicilik tekelinden vazgeçmek hem de Rusya'nın Osmanlı'daki Ortodoks Hristiyan nüfusun haklarını savunabileceği ilkesini kabul etmek zorunda kalmıştır. İşte tüm bu sorunlarla karşı karşıya kalan II. Mahmud ve çevresindeki yöneticiler devletin dağılmasının önlenmesinin çözümünü merkeziyetçi eğilimleri güçlendirmede bulmuşlardır (Pamuk, 2012: 87-88). Bu kapsamda çeşitli reformlar yaparak merkezileşmeye ağırlık vermiş ve bu amaçla merkez ve taşra idari yapısında önemli değişiklikler gerçekleştirmişlerdir.

Tanzimat, III. Selim'in başlattığı ve II. Mahmud'un geliştirdiği modernleşme ve yenileşme sürecine yönelik reform girişimlerinde yeni bir aşamayı yansıtır. Diğer bir deyişle Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nde her alanda yeniliklerin yapıldığı ve batılılaşmanın hız kazandığı, idari anlamda da özellikle eyaletlerin idaresinde modernleşme ihtiyacının şiddetle hissedildiği bir dönemdir. Devletin idari ve mali olarak güçlenmesi için merkezin gücünün taşraya ulaşması ve taşradaki unsurların güçlerinin sınırlandırılması gerekmektedir. Tanzimat sonrası dönemdeki yeniden yapılanma sürecinin temel amacı merkeziyetçi bir taşra idare anlayışı oluşturmaktır. Taşrada güçlenen yerel unsurların gücünü azaltarak merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak için vilayet sistemi kurulmuş, eyaletler vilayet adını almış, idari taksimat vilayetlerden sancaklara, sancaklardan kazalara, kazalardan da nahiye ve köylere doğru yapılmıştır.

Buna karşılık taşradaki unsurlar özellikle ayanlar için en büyük iktisadi güç kaynağı, devlet adına vergi gelirlerini toplayabilmektir. Tanzimat fermanı ile vergi toplama yetkilerinin ayanlardan alınmasındaki amaçlardan biri bu kişilerin halkı dilediği gibi kullanmasının önüne geçilmesi ve keyfi davranışlarına son verilmesi iken diğer ve en önemli amaç ise merkeze ulaşan gelirlerin arttırılmasıydı. Bu doğrultuda taşrada merkeziyetçi bir mali sistem oluşturmaya yönelik olarak öşür ve ağnam vergilerini toplamak için kullanılan iltizam sistemi kaldırılmış, vali ve diğer yöneticilerin yetkilerini kısmen devrettiği muhassıllık meclisleri kurularak devletin kendi memurları ile vergi toplama dönemi başlatılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Tanzimat dönemi ile birlikte mali alanda yapılan en önemli reformlardan biri olan iltizam usulünün kaldırılarak artı değerın doğrudan merkezi hazineye aktarılmasını sağlamak amacıyla taşrada kurulan muhassıllık meclislerinin işlevselliğini değerlendirmektir. Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak Tanzimat öncesi dönemde en yaygın vergi toplama usulü olan iltizam sisteminin işleyişi ve bu sistemin ortadan kaldırılma süreci ele alınmaktadır. İkinci olarak Tanzimat dönemi ile birlikte mali anlamda gerçekleştirilen en önemli reformlardan biri olan muhassıllık teşkilatı Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşiv kaynaklarından ulaşılan belgeler yardımı ile değerlendirilmiştir. Son olarak ise muhassıllık meclislerinin kurulmasıyla hedeflenen sonuçlara neden ulaşılamadığı ve iltizam usulüne neden geri dönüldüğü sorularına cevaplar aranarak çalışma tamamlanmıştır.

1. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Muhassıllık teşkilatını; muhassıllık meclislerinin kuruluş nedenleri, meclislerin yapısı, çalışma yöntemleri, seçim yöntemi vb. yönleriyle derinlemesine inceleyen ilk çalışmayı yapan Efe'ye (2002) göre muhassıllık teşkilatı çok kısa bir dönem uygulanmış olmasına rağmen Türk idare yapısında yerel yönetim geleneğinin gelişmesi ve seçim usulünün yerleşmesi açısından önemli bir aşama olmuştur. Bir başka çalışmada da Efe (2010), Osmanlı mali sisteminin yüzyıllar içerisindeki gelişiminde iltizam sisteminin kaldırılarak muhassıllık meclislerinin kurulmasını önemli bir kırılma noktası olarak görmektedir.

Bu çalışmalar dışında literatürde muhassıllık teşkilatı özelinde yapılan çalışmaların sayısı neredeyse yok denecek kadar azdır. Daha çok Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi ile ilgili yapılan çalışmalarda, idari alanda yapılan reformlar kapsamında muhassıllık teşkilatına da yer verilmektedir.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti idari taksimat birimlerini yıllar arasındaki değişikliklerle ortaya çıkarmayı hedefleyen ve bu doğrultuda Tanzimat dönemi idari yapılanmasında muhassıllık teşkilatının rolünü değerlendiren Özkan (2017), idari alanda muhassıla kapsamlı bir sorumluluk verilmesinin yanı sıra toplanan gelirlerin harcama yetkisinin de verilmesinin gereksiz ve fazla harcamalara yol açtığı sonucuna varmıştır. Bu nedenle de merkezde beklenenden daha az gelir toplandığını ifade etmektedir.

Evcı (2019) hem Tanzimat hem de II. Abdülhamid dönemindeki idari, eğitim, sağlık, tarım vb. alanlarda alınan kararların Edirne'de uygulanmasını incelediği çalışmasında idari yapıyı ele alırken, Edirne'de muhassıllık meclislerinin kurulmasını da değerlendirmiştir. Araştırmada Edirne'de beş adet muhassıllık kurulduğu ancak bazı yerlerde meclisler oluşturulurken gerekli hükümlere uyulmadığı, kimi meclislere yerel eşrafların girdiği ve bunların eski konumlarını korumaya çalıştıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu tür nedenlerle de muhassıllık meclislerinin başarısız olduğu belirtilmiştir.

Literatürde muhassıllık teşkilatını ele alan çalışmaların çoğu idari yapılanması ile ilgilidir. Ancak muhassıllık teşkilatları idari yapılanma kadar mali yapılanmada da önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle bu çalışmada idari yapılanmasının yanı sıra merkezleşme adına mali yapılanması, iltizam sistemi ve bu sistemin ortadan kaldırılarak muhassıllık sisteminin kurulması süreci ile beraber değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE VERGİ TOPLAMA YÖNTEMLERİ

Sanayi devrimi öncesi dönemde Osmanlı Devleti'nin temel iktisadi kaynağını tarımsal faaliyetler oluşturmaktaydı. Başta ulaştırma olanaklarının ve nakdi mübadelenin sınırlı olduğu dönemlerde taşrada gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin kontrolü ve o faaliyetlerden elde edilen gelirin merkeze aktarılması gibi zorluklar da söz konusuydu (Genç, 2010: 101-102).

Osmanlı Devleti bu zorlukları aşmak için "büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan vazifelilere dağıtılmasının güçlüğü karşısında, bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili salahiyeti ile birlikte vergi kaynaklarının tahsil edilmesi" anlamına gelen tımar sisteminden faydalanmıştır (Barkan, 1997: 288).

Ancak zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi sonucu uzak bölgelerden toplanan vergilerin doğrudan doğruya merkeze aktarılması, daha sonrasında orada bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesini sağlayan zümreye maaş ödenmesi zorlaştığından tımar sisteminden iltizam sistemine geçiş sağlanmıştır (Karpaz, 2001: 92).

Terim olarak "özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması" anlamına gelen iltizam, Osmanlılar'da devlete ait vergi gelirinin özel bir şahsa verilmesini ifade eder. Mukataa adı verilen genellikle bir mekanla sınırlı olan bu birimleri müzayede ile peşin para karşılığında belirli bir yıllığına kar ve zararı kendisine ait olmak üzere alan kişiye ise "mültezim" denir (Genç, 2000: 154). İltizam sistemi ile ekonomik rahatlama sağlamayı amaçlayan Osmanlı Devleti'nde tımar rejiminin bozulması sonucu yeni bir süreç başlamış oldu.

Devlet gelirlerinin çok önemli bir bölümünü oluşturan mukataaların iltizam ile özel müteşebbislere verilmesi usulü zamanla yaşanan bazı aksaklıklardan dolayı çeşitli değişimler geçirmiştir. Bu problemlerden en önemlisi, mültezimin vergi kaynağına ne kadar süre ile sahip olacağını bilmemesi ve bu nedenle peşin ödediği meblağı en kısa sürede geri almak için mukataayı aşırı ölçüde sömürmesidir. Diğer önemli bir problem ise sistemin gelir toplama konusunda yavaş olmasıdır.

1683 yılında başlayan ve uzun yıllar süren İkinci Viyana Savaşının kaybedilmesi, devletin acil olarak büyük miktarlarda gelire ihtiyaç duymasına yol açmıştır. Bu nedenle acil nakit ihtiyacını karşılamak için 1695 yılında iltizam usulünde malikane sistemine geçilerek mukataaların kayd-ı hayat şartıyla mültezimlere verilmesine karar verilmiştir (Çizakça, 1999: 223-226). XVIII. yüzyılda kayd-ı hayat şartı ile verilen mâlikâne türü iltizamlarda da belirli veya belirsiz, fakat her zaman için sınırlı ve sonlu kalan bir süre söz konusudur (Genç, 2000: 55). Kayd-ı hayat şartıyla verilen mukataalar karşılığında mültezimler devlete bir kereye mahsus olarak yapılan ve oldukça yüksek meblağlara varabilen bir ödeme olan muaccele ve ikincisi de daha az bir meblağ olan ve her yıl ödenen mal adı altında iki ayrı ödeme yapmak zorundaydı. Böylelikle devlet bir taraftan acil para ihtiyacını karşılarken diğer taraftan da yıllık olağan giderlerini finanse edebilecekti (Çizakça, 1999: 223-226). Ancak XVIII. yüzyıl boyunca süren uzun ve yıpratıcı savaşlar ve ardından 1768-1774 yılları arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasının getirdiği ağır şartlar devletin nakit ihtiyacını daha da

fazla artırmış ve acil nakdi kaynak bulma çabası sonucu malikane sisteminden esham sistemine geçiş yapılmıştır. Malikane sisteminin devamı niteliğinde olan esham sisteminde malikane sisteminden farklı olarak yalnızca yıllık kârın paylar halinde "ber vech-i malikâne" satışı söz konusudur (Cezar, 1986: 79).

İktisadi buhranlara çözüm bulmak amacıyla geliştirilen tımar, iltizam, malikane ve esham sistemleri devletin ömrünü uzatmakla kalmamış, onu uzun süre iç ve dış iktisadi faaliyetlerde söz sahibi konumunda tutmuştur. Ancak zaman içerisinde iltizamların genellikle o bölgedeki zengin ve güçlü kişiler olan "ayan" adı verilen kişilere verilmesiyle, "avarız", "imdad-ı seferiyye", "imdadı hazeriyye" gibi vergileri toplamaya başlayan ayanlar devlet karşısında güçlenmeye başlamıştır (Karpaz, 2001: 73). Zamanla Anadolu'da ve Rumeli'de her sancakta ayanların güçlenmesi ile Osmanlı Devleti idari yönden merkeziyetçiliğine karşı bir düşman kazanmıştı (Akdağ, 1970: 53). XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarının dörtte üçü ayanlar ve derebeyleri tarafından kontrol edilmekteydi (Ubicini, 1998: 21). Ayanların taşradaki hakimiyeti Tanzimat fermanının ilanına kadar devam etmiştir.

3. TANZİMAT DÖNEMİ VERGİ TOPLAMA YÖNTEMİ: MUHASSİLLİK TEŞKİLATI

"Mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme" anlamında kullanılan tanzimat sözlükte "düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek" manasındaki tanzîm kelimesinin çoğuludur ve ayrıca bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir (Akyıldız, 2011: 1).

3 Kasım 1839'da Tanzimat fermanının ilân edilmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı Maliyesi'nde yeniden merkeziyetçi sisteme, tek hazine ve tek bütçeli döneme geri dönmek için adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak Tanzimat fermanı ile vergi konusunda düzenlemelere gidilerek halkı ve devleti zarara uğrattığı düşünülen iltizam sistemi kaldırılmıştır. Vergi yükünü gereğinden fazla ağırlaştırdığı kabul edilen iltizam metodunun kaldırılmasındaki temel amaç, bir yandan halkın üzerindeki zulüm derecelerine varan yükü azaltmak diğer yandan da vergi toplama yetkisini valiler ve ayanlardan alarak hazinenin gelirini arttırmaktır.

Vergi gelirlerinin hazineye toplanıp harcamaların da buradan yapılabilmesi için öncelikle merkezde yeni bir mali yönetimin kurulması, taşra teşkilatının bu

yönetime göre yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Ayrıca bu yeni sistem farklı isimlerle halktan toplanan vergiler yerine, herkesin gelirine göre tek bir vergi vermesi esasını benimsemekteydi (Akyıldız, 2011: 3). Halktan gelirlerine göre âdil bir biçimde vergi toplanabilmesi için gelir düzeylerinin tespitinin yapılması ve vergilerin tahsilinin gerçekleştirilmesi için muhassıllık teşkilâtı (meclisi) kurulmuştur (BOA, MAD: 8999). Muhassıllık teşkilatı ile daha önce iltizam sisteminde gelirleri toplayan mültezimlerin işine son verilerek vergileri toplamakta görevli ve merkeze bağlı muhassıl-ı emvâl isimli görevliler görevlendirilmiştir (Çadircı, 1987: 126). Buldukları bölgenin amirine karşı sorumlu olmayan bu kişiler aynı zamanda Tanzimat'ı halka anlatmakla da görevliydi. Bu durum ise bir yandan bölgedeki valilerin yetkilerini sınırlandırırken diğer yandan da valilerin ve ayanların vergi tahsili yapmasının da sonunu getirmiştir (Şener, 1990: 39).

Bu düzenlemelere göre ilk olarak Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerin malî işleriyle ilgilenmek üzere Maliye Nezâreti yeniden kuruldu. 25 Ocak 1840 tarihinde bir nizamnâme çıkarılarak sancak merkezlerinde muhassıllık meclisinin (büyük meclis) kurulması ve müslim-gayri müslim bütün halkın bu meclislerde temsil edilmesi, eyalet merkezlerinde müşirin başkanlığında meclislerin kurulması, muhassıl bulunmayan kaza, kasaba ve köylerde küçük meclislerin kurulması ve iltizamın lağvedilmesi ile meydana gelecek vergi kaybı için başlangıçta halktan peşin bir vergi alınıp daha sonra alınan bu meblağın belirlenecek gerçek vergiden düşülmesi şeklinde muhassıllıkların çalışma esasları belirlendi (Akyıldız, 2011: 3).

Maliye Nezâretinin çıkardığı nizamname esasları doğrultusunda muhassıllık merkezleri oluşturulmuş ve bu merkezlere görevli muhassıllar gönderilmiştir. Muhassıllar gittikleri bölgelerde ilk olarak muhassıllık meclislerini kurmuşlar ve böylelikle görevlerine başlamışlardır. Zaman içerisinde muhassılların buldukları kaza, kasaba ve köylerde görevlerini hakkıyla yerine getirip getirmediğinin kontrolü için teftiş memurlarının gönderilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü muhassıllara hem halka Tanzimat'ın tanıtılması hem de Tanzimat'ın getirmiş olduğu reformların uygulanması gibi çok önemli görevler verilmişti. Bu görevlerde başarılı olmaları Tanzimat'ın da başarılı olması anlamına geliyordu (Şener, 1990: 41).

Tanzimat'ın Bosna, Arnavutluk, Trabzon, Erzurum dışında tüm Anadolu, Rumeli ve adalarda uygulanması kararlaştırıldığında toplam otuz beş eyalet vardı (Şener, 1990: 76). Tanzimat'ın uygulanmasına başlanmasıyla birlikte kurulan muhassıllık merkezleri incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nde toplam 137 muhassıllık

oluşturulduğu görülmektedir. 1840 (H.1256) ve 1841 (H.1257) yılı Anadolu ve Rumeli Eyaletleri ve Adaların Muhassıllıkları defterleri incelendiğinde 1841 yılı muhassıllık sayısının 1840 yılına göre üçte bir kadar olduğu görülmektedir (BOA, KK.d: 5802; MAD, 7928: 22-23). 1841 yılında Tanzimat gereğince yeniden bir düzenleme yapılmış ve Anadolu'da Ankara, Konya, Aydın, Sivas ve Hüdavendigâr eyaletleri dahilinde 27, Rumeli'de 18, adalarda ise toplamda 6 muhassıllık oluşturulmuştur (MAD, 7928: 22-23). Muhassıllıkların sınırları belirlenirken mevcut kaza ve sancak sınırlarının esas alınmadığı görülmektedir (Efe, 2002: 8). Diğer bir deyişle muhassılın görev yeri belirlenirken mevcut idari taksimat kullanılmak yerine mali anlamda yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Şöyle ki, 1841 yılında Konya eyaleti Konya, Niğde, İçel, Beyşehir, Teke ve Hamit muhassıllıklarından; Ankara eyaleti Kastamonu, Sinop, Keteferi ve Viranşehir muhassıllıklarından; Sivas eyaleti Sivas, Amasya, Bozok ve Biga muhassıllıklarından; Aydın eyaleti Aydın, Denizli, Menteşe, Saruhan ve Sığla muhassıllıklarından; Hüdavendigâr eyaleti Kütahya, Bolu, Bursa, Kocaeli, Karesi, Eskişehir muhassıllıklarından ve Edirne eyaleti Edirne, Vize, Filibe ve Gelibolu muhassıllıklarından oluşmaktaydı. Günümüzde Türkiye topraklarında yer almayan ancak Osmanlı Devleti zamanında sınırları içerisinde yer alan Selanik eyaleti içerisinde ise Selanik, Siroz, Midilli, Sakız, Limni, İstanköy, Suyolu, Tirhala, Drama muhassıllıkları bulunmaktaydı (BOA, MAD: 7928).

Muhassıllık olarak belirlenen yerlerle ilgili zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Muhassıllık olan bir yerin muhassıllıktan çıkarıldığı, muhassıllık merkezi olmayan bir yerin muhassıllık uygulaması döneminde muhassıllık yapıldığı ya da birkaç muhassıllığın birleştirilip tek muhassıllık haline getirildiği arşiv kayıtlarına yansımıştır. Örneğin, Uşak ve Kula muhassıllığındaki kazalar Çal muhassıllığı ile birleştirilerek Kula muhassıllığı; Akdağ, Yozgat ve Bozok muhassıllıkları da birleştirilerek Bozok muhassıllığı olmuştur (BOA. İ.DH. 1408; BOA, THD: 1/181). Diğer taraftan Gelibolu muhassıllığı başlangıçta tek bir muhassıllık iken daha sonra Ferecik ve Tekfurdağı muhassıllığı ile birleştirilerek Tekfurdağı muhassıllığı ismini almıştır (BOA. İ.DH. 26/1253).

Tanzimatla beraber yeni bir mali düzen oluşturularak merkezden taşradaki en küçük birime kadar ulaşılmaya çalışılmış ve bu nedenle her yere muhassıllık teşkilatı kurulmuş ve her bölgenin gelir kaynaklarının saptanması amaçlanmıştır. Bu amaçla muhassılların görev yaptığı alan ne kadar dar olursa vergi kaynaklarını saptayabilmek o kadar kolay olacaktı. Ancak bu sistemin bir gereği olarak harcamaların da bölgenin gelirinden yapılması, merkeze gidecek vergilerin

bölgelerde harcanmasına neden olmuştur. Muhassıllık sayısının azaltılması politikası ile bir taraftan harcamalardan tasarruf sağlanması amaçlanmış; diğer taraftan başarısız muhassılların görevden alınması yoluna gidilmiştir (Efe, 2002: 15).

4. MUHASSILLIK TEŞKİLATLARININ GELİR VE GİDERLERİNİN MERKEZ MALİYESİ İÇİNDEKİ PAYI

Eskiden taşra yönetiminde hem idari hem askeri hem de vergi toplama yetkisine paşalar sahipken Tanzimat fermanı ile beraber değişikliğe gidilerek idâri otoriteyi temsil etmesi için valiler; adli otoriteyi temsil etmesi için ulemâ ve mali otoriteyi temsil etmesi için de muhassıllar görevlendirildi (Tanör, 1996: 82). Diğer taraftan Tanzimat fermanındaki bu yeni düzenlemelerin mali alana yansması daha önce de bahsettiğimiz gibi taşradaki gelirlerin doğrudan merkezi hazineye aktarılması, her türlü harcamanın merkezden yapılması, bu işle görevli tüm memurlara maaş ödenmesi ve herkesten gelirine göre vergi alınmasıydı (Özdemir, 2001: 132). Vergi ile alakalı önemli bir değişiklik de cizye vergisinin toplanmasıyla ilgiliydi. 1840 yılından itibaren cizye vergisinin toplanma görevi cemaat liderlerini verilmiştir. Bu yolla artık cizye her bir gayri müslimden tek tek alınmak yerine cemaatlerden topluca alınıp merkezi hazineye aktarımı sağlanıyordu (Ahmet, 1999: 1032). Tanzimat'a kadar iltizam usulüyle toplanan aşar vergisinin ise muhassıllık sisteminde emaneten idare usulü ile 1/10 oranında toplanmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte devlet aşar vergisinden elde edilen gelirin diğer vergi gelirlerinin aksine harcama kalemlerinde kullanılmadan doğrudan merkezi hazineye intikalini istemiştir (BOA, KK. 60/7).

Muhassıllar 1840 yılından itibaren görev mahalline giderek, yanlarına verilen kâtiplerle birlikte mal ve mülk sayımına başlamışlardı. Verginin tespit, tevzi ve tahsilini yapacak olan muhassıllara devlet memuru sıfatıyla maaş ödenmesine karar verilmişti. Örneğin, Edirne Eyaletine bağlı Filibe ve Gelibolu muhassılına 10.000 kuruş, Vize muhassılına ise 7.500 kuruş maaş bağlanmıştı. Diğer taraftan 1841 yılında Bursa muhassılının maaşı 12.500 kuruş iken Sakız muhassılının maaşı 2.500 kuruştü (BOA. MAD: 9061). Muhassıllık maaşları incelendiğinde, 2.500 kuruşla 12.500 kuruş arasında değişen maaşlar göze çarpmaktadır. Maaşlar muhassıllığın büyüklüğü, önemi ve muhassılın rütbesine göre değişirken bu durum maaşlarda bir standardın olmadığını göstermektedir. Muhassılların yanı sıra yanındaki kâtipler, muhassıllık meclisinin tabii üyesi olan devlet memurları

(hâkim, müftü, asker zabiti) ve seçilmiş meclis üyelerine de maaş bağlanmıştı. Seçilen üyelere maaş bağlanması, bu görevin fahri olarak değil de bir memuriyet olarak kabul edildiğine işaret etmektedir (Ortaylı, 2000: 38).

1840 yılı Anadolu Eyaletindeki Muhassıllıklara ait vergi gelirlerini içeren belgeler incelendiğinde muhassıllıklardan elde edilen vergi gelirlerinin hazineye önemli bir kaynak sağladığı görülmektedir.

Tablo 1: Muhassıllıkların 1840 Yılı Vergi Gelirleri

Muhassıllık	Vergi Gelirleri Toplamı (Kuruş)	Muhassıllık	Vergi Gelirleri Toplamı (Kuruş)
Çorlu	670.887	Bozok	3.501.926
Adapazarı	1.695.669	Bozdoğan	1.208.009
Alaşehir	1.266.713	Antalya	785.993
Tire	1.708.072	Bursa	1.692.677
Borlu	919.835	Balıkesir	2.235.030
Marmara	367.398	Kütahya	1.450.973
Isparta	783.408	Ermenek	1.445.200
Göynük	2.388.657	Karamürsel	2.685.105
Beyşehir	1.047.664	Karaağaç	1.080.154
Teke	113.607	Eskişehir	139.280
İçel	1.362.879	Bilecik	139.411
Menemen	864.854	Seferihisar	1.079.393
Milas	802.448	Yalvaç	1.434.361
Köyceğiz	1.377.702	Kastamonu	4.320.119
Nazilli	1.585.310	Tosya	1.316.496
Aksaray	1.220.956	Keteferi	3.883.032
Amasya	2.359.176		

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK.) Dosya No: 5886

Tablo 1'den de görülebileceği üzere Ankara eyaletine bağlı Kastamonu muhassıllığının topladığı vergi geliri 4.320.119 kuruş, Keteferi muhassıllığının 3.883.032 kuruş, Viranşehir muhassıllığının 3.121.562 kuruş ve Sinop muhassıllığının 1.970.931 kuruştur (BOA., KK., 5886). Tablonun geneli incelendiğinde arşiv kaynaklarından verisine ulaşılan muhassıllıkların kuruluşlarının ardından önemli düzeyde vergi gelirleri topladığı görülmektedir.

Ancak burada önemli olan bu elde edilen vergi gelirlerinin ne kadarının merkezi hazineye aktarıldığı ve gelirlerin ne kadarının muhassıllık bölgesinde giderleri karşılamak üzere kullanıldığıdır.

Muhassıllık teşkilatı aşar, menzil, gümrük, mahkeme gelirleri vb. tüm vergi gelirlerinin muhassıllar tarafından toplanıp, maaş, harcırah, bakım onarım vb. tüm harcamalarında muhassıllık gelirlerinden karşılanması üzerine kurulmuş bir yapıya sahiptir. Ancak, muhassıl, naip, müftü, katip gibi taşrada diğer görevlilerle beraber meclis üyelerine maaş verilmeye başlanması teşkilata ait mal sandığından çok fazla ödeme yapılmasını zorunlu kılmıştır. Yine muhassıllıkların gelirlerinden çok yüksek meblağlara ulaşan miktarlar, askeri zabıtlere bağlı olmak üzere bölgeden yapılan yeni istihdamlara ve muhassıllık bölgesinde konaklamak zorunda kalan askeri birliklerin harcamalarına ödenmiştir. Sivil ve askeri görevlilere ödenen bu miktar tüm harcamaların %80-90'ına tekabül etmektedir. Dolayısıyla toplanan vergi gelirlerinin çoğu merkeze ulaştırılmamış diğer bir deyişle gelirlerin büyük kısmı muhassıllık bölgelerinde harcanmıştır. Bununla birlikte muhassıllıkların tamamen başarısız olduğunu söylemek doğru değildir. 1840 yılında muhassıllık gelirlerinin merkezi hazine içerisindeki payı %45.7 iken 1841 yılında %52.2'ye yükselmiştir (Efe, 2010: 85-86). Buradaki sorun toplanan vergi gelirlerinin yine aynı sistem içerisindeki harcama kalemlerine dağılımının yüksekliğidir.

5. MUHASSILLIK TEŞKİLATININ SONU VE İLTİZAMA GERİ DÖNÜŞ

Muhassıllık teşkilatları Tanzimat fermanının getirdiği yeniliklerden olan herkesin gelirin göre vergi vermesi prensibi doğrultusunda taşrada kurulan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı ile vergi gelirlerine ait kaynakların tek bir elden kontrol edilmesi anlayışı hakim olmuştur. Diğer taraftan da taşradaki yerel güçlerin toplam gelirden alacakları payların ve dolayısıyla da taşradaki hakimiyetlerinin azaltılması hedeflenmiştir (Uzun, 2002: 10). Yapılan tüm bu düzenlemelerdeki temel amaç, vergi toplama işini ayanların, valilerin ve ileri gelenlerin elinden almak, onların yol açtığı yolsuzluklara ve haksız kazançlara son vermek, ihtisap rüsumu vb. vergileri kaldırarak vergileri halkın gelirin göre toplamaktır (Şener, 1990: 39). Diğer bir deyişle Osmanlı Devleti Tanzimat fermanı ile mali alanda yenileşme hareketine giderek oluşturduğu bu yeni sistemle, mali yapıyı merkezileştirmek, eyaletlerde ve taşrada bulunan üst düzey vali, sancakbeyi, mütesellim gibi yöneticilerin hazineye ait gelirleri kendi çıkarlarına

göre kullanmalarını engellemek, sistemi tek bir çatı altından kontrol etmek ve bu yolla da merkezi hazinenin gücünü arttırmak istemişti (Özkaya ve Akyıldız, 2006: 19).

Ancak bu sistemde de istenilen başarıya ulaşamadığı ve 1840-1841 yıllarına ait veriler incelendiğinde hazine gelirlerinde önemli azalmalar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte tüm muhassılların başarısız olduğunu söylemek doğru değildir. Başarılı olan muhassıllara rütbe ve nişan verilerek ödüllendirilmişlerdir. Kısa süreli uygulanan muhassıllık sisteminin tam anlamıyla başarılı olamamasının sebepleri arasında şunlar yer almaktadır:

- Bu sistemin uygulanmasındaki temel amaçlardan biri merkezi hazineye daha fazla vergi gelirinin aktarılmasını sağlamakken, özellikle taşrada giderlerin beklenenden çok fazla olması buna engel teşkil etmiştir. Örneğin, birkaç kişi ile üstesinden gelinebilecek bir iş için on beş kişi istihdam edilmiş ve bu kişilere memur statüsünde maaş ödemesi yapılmıştır (Çadircı, 2013: 213).
- Toplanan gelirlerin hazineye gönderilmesi ve teslimatın nakit olarak yapılması esnasında ulaşım imkanlarının yetersizliği ve güvenlik anlamında önemli sorunlar yaşanmıştır (Efe, 2002: 83).
- Muhassılların farklı bölgelerde birbirlerinden bağımsız olarak çalışmaları ve toplanan vergilerin bir bölgede bir araya getirilerek merkeze gönderilmesinin uzun zaman alması önemli bir sorun oluşturmaktaydı (Çadircı, 2013: 210).
- Muhassıllık sistemi nedeniyle menfaatleri zedelenen vali, sancak beyi, mütesellim gibi yöneticiler bu sistemi başarısızlığa uğratmak için halkı çeşitli söylentilerle kışkırtmışlardır. Bu süreçte yaşanan olaylarda bir muhassıl öldürülmüştür (Özkaya ve Akyıldız, 2006: 19).
- Başarısızlığın bir nedeni de muhassıl olarak seçilen ve atanan kişilerin iltizam sistemindeki eski mültezimlerin tanıdığı ve yakın ilişkileri olanlar arasından seçilmiş olmaları ya da bizzat bu mültezim, voyvoda ve ayanların kendileri olmalarıdır (Çadircı, 1985: 263).
- Bazı muhassıllar fermanın getirdiği kanunlara aykırı şekilde halktan para toplamış ve yolsuzluğa karışmıştır (Özkaya ve Akyıldız, 2006: 19).
- Çıkarlarının zedeleneceğini düşünen dere bey ailelerle, vergi

uygulamasının yapısını ve içeriğini anlamayan bazı kimselerin muhassıllara karşı direnmeleri ve vergi vermek istememeleri uygulamayı güçleştirmiştir (Çadircı, 2013: 211).

- Bazı muhassıllar ve meclis üyeleri görevlerini nüfuzlarını arttırmak amacıyla kullanmış ve devlet, çıkar işbirliğine dayanan iktidar ilişkilerini kıramamıştır (Efe, 2010: 83).
- Muhassıllar, bazı bölgelerde bazen yerel temsilcileriyle işbirliği içerisinde bazen de onların baskılarına boyun eğerek, kendilerinden toplamaları beklenen vergiyi toplayamamıştır. Bazı muhassıllar ise merkezin gözüne girebilmek için gereğinden fazla vergi toplamaya kalkışmıştır. Bu da tabii olarak mali karışıklığı daha da artırmıştır (Ortaylı, 2000: 42).
- Diğer önemli bir konu ise merkez tarafından işten el çektirmek istenen âyan ve eşrafların muhassıllık meclislerinde mahalli temsilci olarak görevlendirilmesidir. Bu kişiler kendi aralarındaki anlaşmazlıkları meclise taşıyarak meclis çalışmalarını sekteye uğratmışlardır (Özkaya ve Akyıldız, 2006: 19).
- Muhassıllar her ne kadar bilgi ve beceri sahibi kimseler arasından seçilmeye çalışılmışsa da reformları uygulayacak personel hem nitelik hem de nicelik olarak yetersiz kalmıştır (Çadircı, 1985: 263).

Tüm bu yaşanan olumsuz durumlardan dolayı muhassıllık sistemi (teşkilatı) 1842 yılında kaldırılarak eski iltizam sistemine geri dönmüştür. Ancak tam anlamıyla eski iltizam sisteminin uygulamaya geçirildiği söylenemez. 1842'den itibaren muhassıllıklar birleştirilmiş ve eyaletlerde defterdar adıyla muhassıllardan daha geniş yetkilere sahip maliye memurları görevlendirilmiştir. Muhassıllık meclisleri yerini memleket meclislerine bırakmış ve faaliyetler bu meclislerde 1849 düzenlemesine kadar devam etmiştir. 1849 düzenlemesi ile ise memleket meclisleri isim değiştirerek eyalet meclisleri adı altında ilerleyişini sürdürmüştür (Özkaya ve Akyıldız, 2006: 19).

Kısaca özetleyecek olursak, Tanzimat dönemi ile malî alanda yapılan reformlar istenildiği başarıya ulaşamadı. Etkin bir tahsilat sisteminin oluşturulamaması, maliyenin sağlam bir yapıya ulaşamaması, iltizam sisteminin tam olarak kaldırılamaması, devletin toprak gelirlerinde yaşadığı büyük kayıp ve gelirlerin mültezim ve diğer görevliler elinde kalıp merkezi hazineye tam olarak aktarılamaması başarısızlığı beraberinde getirdi (Akyıldız, 2011: 4; Cezar, 1985: 932).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi başta askeri, idari, mali alanlar olmak üzere her alanda önemli değişikliklerin ve yeniliklerin yapıldığı modernleşme sürecinin başlatıldığı bir dönemdi. Tanzimat dönemi reformlarının temel amacı modern ve merkeziyetçi bir devlet bürokrasisi yaratmaktı. Bu dönemde taşra idaresinde de önemli değişiklikler ve düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemeler doğrultusunda taşrada güçlenen yerel unsurların gücünü azaltarak merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak için vilayet sistemi kurulmuş, eyaletler vilayet adını almış, idari taksimat vilayetlerden sancaklara, sancaklardan kazalara, kazalardan da nahiye ve köylere doğru yapılmış ve taşrada bölgenin sorunlarının çözülmesi adına yerel meclisler kurulmuştu. Tanzimat fermanı ile kurulan bu yerel meclislerin ilk uygulaması ise muhassıllık meclisleri idi.

Tanzimat fermanının getirdiği muhassıllık meclisleri öncesinde taşrada vergi gelirleri iltizam sistemi ile toplanıyordu. Ancak iltizam sisteminde devlet hem vergi gelirinin tamamına sahip olamıyor hem de halk mültezimlerin en kısa sürede daha fazla gelir elde etmek istemelerinden dolayı haksız uygulamalara maruz kalıyordu. İşte devlet hem taşradaki gelirlerin doğrudan merkeze intikalini sağlamak hem de halkın üzerindeki bu fazla vergi yükünü ortadan kaldırmak için Tanzimat fermanı ile mali alanda değişikliklere giderek iltizam sistemini kaldırdı ve vergi gelirlerini mültezimlere toplatmak yerine merkezden atadığı muhassıllar aracılığı herkesten gelirine göre vergi toplanmasına karar verdi.

Muhassıllık teşkilatı uygulaması doğrultusunda ilk olarak devletin merkezine yani İstanbul'a yakın Ankara, Edirne gibi eyaletlerde nüfus ve mal sayımı yapılarak devletin genel durumu ve gelir kaynakları belirlenmeye çalışılmıştı. Muhassıllık uygulamasının temel amacı tüm gelir kaynaklarının belirlenip, halktan gelirine göre adil ve eşit şekilde vergi toplanmasını, gerekli harcamaların yapılmasını ve gelirlerin merkeze gönderilmesini sağlamaktı. Ancak bu temel amacı gerçekleştirmenin yanında taşrada görevlendirilen muhassıllara ayanlar ve kadıların idari görevleri de verilerek kamu işlerini de idare etmesi istenmişti. Muhassıllara verilen bu idari görevler ise vali, mültezim ve mutasarrıf gibi daha önce bu işlerde görevli olan kimselerin görev ve yetkilerini sınırlandırıyordu. Muhassıllara harcama yetkisinin verilmesi ise merkezde toplanması beklenen gelirlerin azalmasına yol açmıştı.

Muhassıllık teşkilatının uygulandığı 1840-1841 yıllarındaki en büyük harcama kalemi maaş ödemeleridir. Her bölgeye, her kazaya muhassıllık meclislerinin kurulması, bu meclislerde gereğinden fazla kişinin memur statüsünde istihdam edilmesi ve onlara maaş ödemeleri yapılması, bölgeye gelen askeri personelin konaklaması ve giderlerinin karşılanması vb. durumlar sonucu toplanan gelirler beklenenden fazla azalma göstermişti. Bu nedenle muhassıllık teşkilatı vergi gelirlerinin çoğunun merkezde toplanması amacını yerine getirememişti. Bunun yanında eski sistemde vergi gelirlerinin kontrolünü ellerinde tutan yerel unsurların tekrar güçlerini kazanma çabaları ve bu doğrultuda halkı kıskırtmaları, bazı muhassılların görevlerini yerine getirmek yerine kendi çıkarları doğrultusunda gelir elde etme çabaları, meclislerde görev yapan temsilcilerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları vb. gibi durumlardan dolayı muhassıllık teşkilatı kendisinden beklenenleri verememişti.

Tüm bu nedenlerden dolayı muhassıllık teşkilatı 1842 yılında kaldırılarak yeniden mülki ve idari bir yapılanmaya gidilmişti. Eyaletlere valiler, sancaklara kaymakamlar, kazalara müdürler atanmış valinin yanında defterdarlar görevlendirilerek valilerin idari ve mali görevleri birbirinden ayrılmıştı. Ayrıca merkezi devlet vergi toplamada iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmayı kabullenmek zorunda kalmıştı. Ancak tam anlamıyla eski iltizam sistemine geri dönülmedi. Muhassıllık uygulamasından vazgeçilmekle beraber eyalet ve sancaklarda birer meclis kurulmasına karar verilmişti. Bu kurulan meclisler aracılığı ile merkezi devlet XIX. yüzyıl boyunca taşradaki yerel unsurların gücünü azaltmadı ve vergi gelirlerini arttırma çabalarını sürdürdü. Tanzimat sonrası devlet meclislerle beraber iltizam sistemini daha etkin kullanarak daha fazla vergi toplamaya başlamıştı.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın uygulandığı dönem göz önünde bulundurulduğunda, iletişim ve ulaşım alanındaki yetersizliklerden dolayı yerelde vergi gelirlerinin etkin toplanamaması sorununa çözüm getirmek amacıyla kurulan muhassıllık teşkilatları ile istenilen sonuçlara ulaşılamasa da devletin mali anlamda merkezileşmesi adına atılan en önemli adımlardan biri olarak adından söz ettirmiştir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.DH (İRRADE-İ DÂHİLİYE)

İ.DH 1408

İ.DH 26/1253

KAMİL KEPECİ

KK. Dosya: 5802

KK. Dosya:5886

KK. Dosya: 60/7

MALİYEDEN MÜDEVVER DEFTERLERİ

MAD Dosya: 7928

MAD Dosya: 8999

MAD Dosya: 9061

TANZİMAT-I HAYRİYE DEFTERİ

THD No.1/181

Araştırma Eserleri

Ahmet, Lütfi (1999), Vakanüvis Ahmet Lütfi Tarihi, C.6: İstanbul.

Akdağ, Mustafa (1970), "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730 – 1839", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C: 8-12, Sayı 14-23, ss. 51-61.

Akyıldız, Ali (2011), "Tanzimat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C: 40, İstanbul.

Barkan, Ömer Lütfi (1997), "Timar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 12/1, İstanbul.

Cezar, Yavuz (1985), "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C: 4, İstanbul.

Cezar, Yavuz (1986), Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Çadircı, Musa (1985), Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864), Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağandan Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Çadircı, Musa (1987), "Tanzimat'ın İlâni Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", Belleten, S. 201, C: LI, (Aralık).

- Çadırcı, Musa (2013), Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (3. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çizakça, Murat (1999), "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (15. Yüzyıldan, 19. Yüzyıla)", Osmanlı Ansiklopedisi (İktisat), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, C: 3
- Efe, Ayla (2002), Muhassıllık Teşkilatı, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Efe, Ayla (2010), "Osmanlı Devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği", Tarih Dergisi, S. 49/1.
- Evcı, Tevfik (2019), Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908), Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Genç, Mehmet (2000), "İltizam" , Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 22, İstanbul.
- Genç, Mehmet (2010), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Karpat, Kemal Haşim (2001), Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, (çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2000), Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özdemir, Hüseyin (2001), Osmanlı Devletinde Bürokrasi, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul.
- Özkan, Ela (2017), 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914), Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Özkaya, Yücel ve Akyıldız, Ali (2006), "Muhassıl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, C: 31.
- Pamuk, Şevket (2012), Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Şener, Abdülâtif (1990), Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Tanör, Bülent (1996), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (Genişletilmiş 3. Baskı), Afa Yayınları, İstanbul.
- Ubicini, M. A. (1998), Osmanlı'da Modernleşme Sancısı, (çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Uzun, Ahmet (2002), Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Eren Yayınları, İstanbul.